

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Історико-меморіальний музей
Михайла Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК
Всеволод НАУАКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга II

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(листопад 1918 р. — жовтень 1926 р.)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2013

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2013 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядник, автор передмови: *Світлана ПАНЬКОВА*
Автори коментарів: *Олена БОЙКО, Мар'ян МУДРИЙ, Світлана ПАНЬКОВА*

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2013
© Панькова С. М., передмова, 2013
© Бойко О. Д., Мудрий М. М., Панькова С. М.,
коментарі, 2013
© Видавництво "Світ", дизайн та художнє
оформлення, 2013

РОЗДІЛ І

СТАТТІ, ВМІЩЕНІ
В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ
(«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК»,
«ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»,
«СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ»)
(листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

РОКОВИНИ 20/7 ПАДОЛИСТА 1917

За кілька днів кінчиться рік відновлення української державності — проголошення Української Народної Республіки Третім Універсалом Української Центральної Ради 7(20) падолиста 1917 року.

Домагання негайного проголошення Української держави було винесене Військовим з'їздом в останніх днях жовтня* м[ісяця] с[тарого] [р.] й передане Центральній Раді. По довгих обговорюваннях сеї справи в фракціях признана була негайність сього акту, але заразом представники української демократії прийшли до переконання, що він не може обмежитись проголошенням одної державної реформи, але разом з тим мусить бути з'ясований і демократичний та соціалістичний характер відновленої Української держави, згідно з одвічними домаганнями українського демосу, ідеалами, положеними в основу українського відродження найвидатнішими його представниками й принципами, проголошеними всеросійською революцією. Так був уложений кінець кінцем сей Універсал, прийнятий однодушно українськими фракціями, підтриманий демократією інших народностей України* і проголошений дня 7(20) падолиста. Він викликав ентузіастичний відгук в українськiм громадянстві без ріжниць партій і класів. Українська Народна Республіка була признана іншими державами й областями бувшої Російської імперії. В середині грудня н[о-вого] с[тилю] її офіційно признали держави Антанти («согласія»)*, кілька тижнів пізніше, на Берестейській конференції — держави Центральної Європи*. Разом з тим український уряд і Центральна Рада зайнялись розробленням тих принципів політичного, соціального і економічного законодавства, вказаних Універсалом, в сподіванні Українських Установчих зборів, назначених Універсалом на початок січня.

Такі великі факти з великої доби нашої національної творчості нагадують нам календарні числа, велячи нам відірватись від тривог нинішнього часу* і перенестися в атмосферу великого національного пориву, що підняв мовчущі, інертні маси нашого народу, об'єднав їх в спільних національних досяганнях, змусив переступити через партійні й класові інтереси, відложити свої егоїстичні рахунки перед спільними національними інтересами і сміливою рукою начеркнути величний план нової народної Української держави.

Ніякі факти, ніякі деталі не можуть зменшити значіння сеї доби в історії нашого народного розвитку і одного з найважливіших актів її — Третього Універсалу і проголошення Народної Республіки. Пишучи потім, в атмосфері тривоги за долю її, я називав сей акт побідним прапором визвольного українського руху, «мабуть, найважливішим актом, який коли-небудь з'являвся на нашій землі». І тепер, на тяжких переживаннях останніх місяців, на всіх патйоках злоби й неправди, вилитих на наші змагання і досягнення ворогами й

ренеґатами наших національних і демократичних змагань, я можу тільки з тим більшою силою переконання повторити те саме. Які б тяжкі проби не судила переходити Україні й українському народові історична доля, які пертурбації не лежали б іще перед нами, великі часи творчості Української Центральної Ради й її акти зістануться великою епохою їх розвою, твердою підставою національного будівництва.

Як відновлення української незалежності і державності великим повстанням 1648 р. зісталось тим вічним, нерозмінним національним українським фондом, з котрого століттями — аж до останньої революції — український нарід і його провідні круги черпали животворні ідеї, бадьорі настрої, віру в національне і соціальне відродження свого народу в моментах навіть найбільш темних, безпросвітніх, розпучливих, і ся віра дійсно творила чуда, рухала горами утиску і поневолення, пробивалась живими джерелами культурної, літературної і політичної творчості серед пустинь найтяжчого національного упадку, так, іще незмірно більше, при всіх хоч би яких некорисних змінах зістанеться твердою базою в дальшій народній поході Українська Народна Республіка, проголошена Третім Універсалом. Тим більше, оскільки вона була актом більш усвідомленим, більш всенародним, всеукраїнським, в розумінні об'єднання демократії української з неукраїнською.

Кінець кінцем, раніше чи пізніше, національне українське відродження мусило привести до здійснення постулату української державності як забезпечення повноти і непорушності національного (не тільки в етнографічному, а і в територіальному розумінні) буття і розвою. Федеральний постулат, поставлений уже кирило-мефодіївцями, був постулатом державності. Велика російська революція прискорила його реалізацію. Вірне своїм традиціям українське громадянство хотіло здійснити його в федеративній формі, в зв'язку передусім з народами й областями бувшої Російської імперії, товаришами недоли, зв'язаними спільними гаслами революції. Суворі аж занадто лекції російського централізму, дані йому, потім змусили відложити до кращих часів здійснення своїх федеральних планів, тоді, коли дійсність покаже, з ким Україна зможе федеруватись без порушення своїх інтересів, своєї соціальної й економічної структури, утвореної фізичними й історичними умовами її існування. Се потім і сказав Четвертий Універсал, два місяці пізніше. Український нарід устами Центральної Ради висловив свою постанову самому, власними силами переводити в життя ті політичні й соціальні принципи, які наперед вказала йому його історія, розвинула і поглибила світова мисль. І тепер, коли ідея національного самоозначення, ідея народоправства, ідея соціалістичного хазяйства іде все ширшим походом по землі, змітаючи з неї найтвердші твердині реакції, менше ніж коли допустимі малодушні сумніви в тім, що та політична і соціальна база, на котрій будувала будучність України її демократія рік тому, може бути викривлена, вивернена, розбита, знищена якими-небудь супротивними течіями.

Що сталося, відстатися не може. Те, що минуло, не зникло, а живе в сучасності, і не може бути знищене. Принаймні, нема і не видно ніяких сил, котрі були б спроможні доконати таке діло знищення, вийшовши далі поза

минуці пертурбації. Україна не може бути позбавлена самоозначення й державного життя. А воно може бути збудоване нормально, тривко і певно тільки на принципах, вказаних великими актами Центральної Ради.

10.XI

ПО ШКОДІ

Лях мудрий по шкоді.
Прислів'я

Nową przypowieść Polak sobie kupi,
Że i przed szkodą i po zkodzie głupi.
З старопольського письменства

I

Нарешті таки скінчилася Гетьманщина — сей «скверный анекдот», скомпонований спілкою наших поміщиків і німецьких генералів*, що зтягся так довго на шкоду і ганьбу України не без вини й певних частин українського громадянства, що приготвила йому ґрунт своїми класовими й партійними рахунками, а своєю безпринципністю й опортунізмом дала йому змогу закоренитися.

Нове правительство Української Народної Республіки, не сумніваючись, приложить всі старання, щоб розслідувати й розкрити перед нашим і чужим громадянством в усіх подробицях докладно і документально істоту сього грандіозного злочину, вчиненого на основних політичних, національних і економічних інтересах України.

Тому що рішучу ролю в нім відіграли представники Німеччини, воно повинно добитись призначення міжнародної слідчої комісії з представників парламентів чи інших відповідальних демократичних органів як Німеччини, так Антанті і нашої Української Республіки, щоб ся комісія вияснила, яким чином, з чийого уповноваження і за чиею санкцією провідники германського війська, яке прийшло, мовляв, з заміром підтримати правительство Української Народної Республіки в війні його з Росією, фактично перевело окупацію України, вчинило переворот і, посадивши свою креатуру в ролі невідповідального правителя України, на спілку з ним перевели обробання і знищення Української держави.

Українське ж громадянство в своїй пресі, в усякого роду органах політичної мислі мусить сміливо і об'єктивно оцінити ту ролю, яку відіграли різні групи й течії його в сім епізоді. Бо ж треба мати сумління признатись, що те «зривання зсередини» Народної Республіки, яке почалось з приходом німців і йшло в різних формах з боку різних груп і течій не тільки неукраїнських, але й самих українських, воно мало також велике значіння, осміливши німців

КОМЕНТАРІ

Розділ І. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», «ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ») (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)

Роковини 20/7 падолиста 1917

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1918. — Т. LXXII. — Кн. X—XI. — С. 4–5. Підпис: *М. Грушевський*. В кінці зазначена дата: 10. XI. На обкладинці журналу поміщена заувага: «Книжка виходить спізнено через те, що стаття М. Грушевського «Роковини» була заборонена тодішньою військовою цензурою». Автограф статті зберігається: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 185. Стаття передрукована у виданнях: Вільна Україна. — Нью-Йорк, 1967. — Зб. 55–56. — С. 7–9; Український історик. — 1988. — Ч. 1–4. — С. 165–167.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди першої річниці III Універсалу УЦР, яким була проголошена Українська Народна Республіка. На початку листопада 1918 р., коли була написана ця суспільно-політична праця, Україна знову стояла на порозі соціальних і національних катаклізмів. Це відчував її автор і сподівався, що основою державного життя майбутньої України стануть принципи, проголошені в доленосних актах Центральної Ради.

с. 3 ...було винесене Військовим в'їздом в останніх днях жовтня... — йдеться про постанову III Всеукраїнського військового з'їзду «Про проголошення Української демократичної Республіки», в якій зазначалося: «Виходячи з принципу повного, нічим необмеженого самовизначення націй, 3-й всеукраїнський військовий з'їзд вимагає од свого найвищого революційного органу — Центральної Ради негайного оголошення на найближчій своїй сесії Української Демократичної Республіки в етнографічних межах України» (див.: Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 871).

...прийнятий однодушно українськими фракціями, підтриманий демократією інших народностей України... — при голосуванні за III Універсал на засіданні Малої Ради 7 (20) листопада 1917 р. були присутні 47 її членів. За Універсал подали 42 голоси (всі українці та представники єврейської меншини), проти — ніхто, утримались 5: 2 російські есери, 2 меншовики, 1 представник польського демократичного центру (див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 397).

В середині грудня [нового] с[тилю] її офіційно привнали держави Антанті («согласія»)... — занепокоєні приходом до влади в Росії більшовиків, Франція, Англія і США активізували свою політику щодо національно-визвольних рухів, зокрема в Україні. Активні дії Росії та Німеччини задля перемир'я у листопаді 1917 р. змусили Антанту вдатися до визнання України як вагомого фактора боротьби і проти більшовизму в Росії, і проти гегемонізму та експансіонізму Німеччини. В історичній літературі побутує думка про те, що на початку 1918 р. Франція й Англія визнали УНР «де-факто». Головним чинником цієї події вважають прибуття до Києва їхніх представників. Вірогідно, так розглядав цей факт і М. Грушевський. 29 грудня 1917 р. [тут і далі в коментарі цього сюжету дати подані за новим стилем. — Упоряд.] паризький уряд відправив своєму представникові при уряді УНР генералові Жоржу Табуї для передання українській владі акредитаційну грамоту, яка засвідчувала його статус комісара Французької Республіки. 3 січня 1918 р. генерал Табуї поінформував листом український уряд про його номінацію, а 4 січня 1918 р. вручив номінаційний лист на офіційному прийнятті. 6 січня 1918 р. Велика Британія відкрила у Києві консульство, в якому за відносини з Центральною Радою відповідав військово-політичний відділ. Телеграфним розпорядженням від 17 січня 1918 р. дипломатичним представником

у Києві був призначений британський консул у Ризі Піктон Багте (див.: *Косик В.* Франція і питання самостійності України. 1917–1919 роки // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. ССХХV. — С. 278–290; *Кураєв О.О.* Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918). — К., 2006. — С. 228, 230, 234, 235, 262). Інші дослідники, зокрема М.Держалюк, вважають, що «тут бажане видається за дійсне». Представники Франції й Англії мали за мету не допустити підписання мирних переговорів з Центральними державами, прагнули докорінно змінити зовнішню політику УНР, хоча не мали навіть вірних грамот від своїх країн (див.: *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. — К., 1998. — С. 162–170).

...кілька тижнів пізніше, на Берестейській конференції — держави Центральної Європи — 12 січня (н. ст.) 1918 р. держави Четверного союзу фактично визнали УНР «де-юре». Того дня на пленарному засіданні голова австрійської делегації граф О.Чернін від імені Центральних держав заявив: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представником самостійної Української Народної Республіки. Формальне признание чотирма союзними державами УНР самостійною державою буде висловлено в мирному договорі» (*Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). Монографія. — К., 2004. — С. 61). Відповідно до Брестської угоди, підписаної в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р., УНР стала суб'єктом міжнародного права. На липень 1918 р. всі учасники Брестського миру (Україна, Німеччина, Болгарія, Туреччина, за винятком Австро-Угорщини) ратифікували мирний договір з Україною.

...відриватись від тривоги нинішнього часу... — йдеться про ситуацію, яка склалася в Україні на початку листопада 1918 р.: безпорадність гетьманського уряду, заборона проведення Національного конгресу, підготовленого Українським Національним союзом для забезпечення кардинальних змін у державному устрої демократичним шляхом (див.: *Бойко О.* Український Національний союз і організації протигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 157–186).

По шкоді

Вперше опублікована в журналі: ЛНВ. — 1918. — Т. LXXII. — Кн. XII. — С. 233–243. Підпис: *М.Грушевський*. В кінці зазначена дата: 20. XII. 918. Передруки: Український історик. — 1998. — Ч. 1–4. — С. 107–118 (з редакційною заміткою Л.Винара); Пам'ять століть. — 2001. — № 5. — С. 13–21.

Подается за першодруком.

Стаття була написана з приводу перемоги протигетьманського повстання і приходу Республіканського війська до Києва. Це був короткий період, коли Директорія, прийшовши до влади, ще не визначилася зі своєю подальшою програмою. Стаття складається з двох частин, першу з яких М.Грушевський присвятив оцінці скинутого режиму гетьмана П.Скоропадського. У ній емоції взяли гору над об'єктивною реальністю. Автор залишився в полоні народницької ідеології і федералістських ілюзій, які за його керівництва Центральною Радою трансформувалися у соціалістичні експерименти в національному державотворенні. Він характеризував Українську Державу з класових позицій, відкинувши національно-державницьку складову. У подальшому такої позиції дотримувалась уенерівська (соціалістична) історіографія української діаспори, на відміну від консервативної, яка була апологетом гетьманського режиму. У сучасній українській історіографії є послідовники обох цих напрямів. Але більш модерною і об'єктивною видається думка, висловлена авторами колективної праці «Історія України: нове бачення» (К., 1997. — Т. 2. — С. 76), де Українська Держава трактується як невдала спроба побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї. У другій частині статті М.Грушевський проводив думку про спадкоємність влади Директорії щодо Центральної Ради. Він вважав, що Директорія, утворена як надзвичайний орган для керівництва повстанням, мала передати владу легітимному органу — Центральній Раді, або ж обраним за її часів Установчим збором, запровадити ухвалену Конституцію УНР. Пізніше у своїй праці «Метеор», яка була написана в останніх числах січня 1919 р., М.Грушевський згадував, що коли читав коректу статті «По шкоді», то вже знав про рішення Директорії скликати не Центральну Раду, а Конгрес трудового народу України.

с. 5 ...сколтонований спілково наших поміщиків і німецьких генералів... — йдеться про Українську народну громаду — консервативну політичну організацію, утворену в березні 1918 р. у Києві з метою зміни державного ладу України. До складу входили діячі Вільного козацтва, офіцери Першого Українського корпусу, члени «Союзу земельних власників». Контактувала з Українською демократичною хліборобською партією. У середині квітня 1918 р. встановила контакт з командуванням німецьких військ в Україні й за його сприяння підготувала і здійснила прихід П.Скоропадського до влади. Де-

ЗМІСТ

с.ТЕКСТІВ с.КОМ.

Панькова С. «...НІ ХВИЛІ НЕ ВВАЖАВ СЕБЕ ЕМІГРАНТОМ,
ТІЛЬКИ ЗАКОРДОННИМ РОБІТНИКОМ НА НАШІЙ
НАЦІОНАЛЬНІЙ НИВІ»... V

Розділ I. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ ТА ГАЗЕТАХ («ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК», «ГРОМАДА», «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ», «СЕЛО», «НОВЕ ЖИТТЯ») (листопад 1918 р. — квітень 1919 р.)	1	375
Роковини 20/7 падолиста 1917	3	375
По шкоді	5	376
Від редакції	14	380
Україна окремішна	15	381
Відродження Української Республіки	23	383
Об'єднання України Наддніпрянської і Надністрянської	25	385
Метеор	27	386
Спільний фронт	29	388
Оздоровлення громадського життя	31	390
Шевченкові роковини	32	390
Шевченкове слово	34	391
В дванадцятю годину	37	391
Привіт	37	392

Розділ II. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «L'EUROPE ORIENTALE» («EASTERN EUROPE») — ВИДАННІ КОМПІТЕТУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень — грудень 1919 р.)	39	392
Ще один звільнений край	41	392
Огідний спадок	42	395
З'їзд народів Росії	44	396
Століття нового українського театру	48	400
Хто примирить Східну Європу?	50	400
Сторіччя Великого українця	52	402

Розділ III. СТАТТІ, ВМІЩЕНІ В ЖУРНАЛІ «БОРІТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ!» — ОРГАНІ ЗАКОРДОННОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (червень—липень 1920 р. — листопад 1921 р.)	55	404
Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання...	57	404
Шевченко як проповідник соціальної революції	95	410
Між Москвою й Варшавою	97	411
В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів...	110	414
На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)	150	419
Драгоманов в політичній і національній розвитку українства	169	420
Пам'яті Паризької Комуні	182	427
До наших спроб співробітництва з УСРР... (29 жовтня 1921 р.)	189	427
До редакції «Вперед»-у у Львові (29 жовтня 1921 р.)	193	428
Відкритий лист Мих[айла] Грушевського... Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.)	195	431

Розділ IV. БРОШУРИ, СТАТТІ ТА ЛИСТИ, ВМІЩЕНІ В АМЕРИКАНСЬКИХ, КАНАДІЙСЬКИХ, АВСТРИЙСЬКИХ, ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ, ЧАСОПИСАХ ГАЛИЧИНИ («СВОБОДА», «АМЕРИКА», «НАРОДНА ВОЛЯ», «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС», «ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС», «НОВИЙ ЧАС» ТА ІНШИХ)	
(квітень—червень 1919 р. — жовтень 1926 р.)	203 435
Українська партія соціалістів-революціонерів.....	205 435
Соціальна і політична боротьба в Україні в 1917—1918—1919 рр.	208 438
Світова війна і революція. Українська Народна Республіка	230 440
Поклик [Комітету незалежної України] (26 липня 1919 р.)	235 449
Лист від професора Мих[айла] Грушевського (23 серпня 1919 р.)	236 450
Лист від М.Грушевського (2 вересня 1919 р.)	238 453
До українців в Америці (27 вересня 1919 р.)	239 455
Проект Українського соціологічного інституту	240 456
Лист від проф[есора] М.Грушевського (30 листопада 1919 р.)	242 459
Лист до американських українців (16 грудня 1919 р.)	243 461
Як допомогти старому краєві у видавництвах	248 465
За Галичину! Відозва до світової демократії... (31 грудня 1919 р.)	250 466
Роковини української незалежності	257 469
До народів цивілізованого світу (15 січня 1920 р.)	259 471
Життєва сила народу	262 473
В справі Українського соціологічного інституту (12 березня 1920 р.)	264 473
Горі України. Лист до американських українців (18 березня 1920 р.)	266 474
Життя Михайла Грушевського від вибуху війни	269 475
Україна, Польща й Росія	273 486
Культурна криза на Україні	276 490
Ліквідація Комітету незалежної України	278 490
Лист від проф[есора] М.Грушевського (20 березня 1921 р.)	283 495
[Лист до Українського музичного товариства «Запорожжя» в Ньюарку] (29 квітня 1921 р.)	288 497
Листи до молоді...	288 498
Від Мих[айла] Грушевського. До шановних земляків в Америці (20 листопада 1921 р.)	303 504
На Новий рік (1 січня 1922 р.)	310 507
З недавнього минулого	312 508
Лист від М.Грушевського (10 квітня 1922 р.)	316 513
Духа не угашайте!.. (19 липня 1922 р.)	318 516
Братам в Америці (10 грудня 1922 р.)	324 519
До Українського Червоного Хреста в Канаді (24 грудня 1922 р.)	328 521
До шан[овних] земляків в Америці [не пізніше 4 квітня 1923 р.]	328 523
В ім'я української культури і українського імені... [бл. 26 квітня 1923 р.]	332 525
З Великої України	335 529
Пекуча справа	336 530
Ганської України не збудувати!	338 530
Від Українського соціологічного інституту	343 532
Подяка [від Союзу «Голодним України»]	344 532
До земляків в Америці (17 лютого 1924 р.)	344 533
[Виступ М.Грушевського на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	345 535

[Заключне слово М.Грушевського, виголошене на ювілейному засіданні...] (3 жовтня 1926 р.)	350	538
Одвертий лист акад[еміка] М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня	351	538
ДОДАТКИ	355	540
Академічний Дім	357	540
Українське питання	359	541
КОМЕНТАРІ	375	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	542	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	549	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга II

Серія «Суспільно-політичні твори»
(листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.)

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>І.Савлук, О.Тростянчин</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умови. друк. арк. 46,66. Обл.-вид. арк. 40,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № 39Г.

Державне підприємство «Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк на ТДВ «Патент»
88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов.
ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002. —
Т. 4. Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р.
— жовтень 1926 р.) / упоряд. С.Панькова. — 2013. — 576 с.
ISBN 978-966-603-223-5;
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)

Друга книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського завершує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок вченого і політика 1918—1926 рр. Основний масив праць — це публіцистика еміграційного періоду історика. Діяльність М.Грушевського на чолі Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів, його політичні погляди початку 20-х років відображені в численних публікаціях вченого на сторінках заснованого ним журналу «Борітеся — Поборете!», які становлять окремий тематичний розділ книги. Цінним джерелом вивчення голоду 1921—1923 рр. в Україні стала низка листів М.Грушевського до американських та канадійських українців із закликом складати пожертви на підтримку земляків, відомостями про діяльність очолюваного ним Союзу «Голодним України».

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-847-3 (Т. 4. Кн. II)